

Gitarren i Sverige under tidigt 1800-tal

Om svenska gitarrskolor och instrumentmakare

av Kenneth Sparr

Trots att det gjorts några enskilda insatser måste nog gitarrens historia i Sverige i stort sett betraktas som oskriven.¹ Inte minst gäller det perioden ca 1800 till 1850 då instrumentet upplevde en guldålder med tyngdpunkt i Wien och Paris. Tyvärr saknar vi en motsvarighet till Dan Fogs Dansk musikfortegnelse 1750-1854 och vi har därför ingen bra överblick över t ex den svenska utgivningen av musik för gitarr under tidigt 1800-tal. När man tittar efter skall man dock finna att en hel del gitarmusik publicerades här och detta visar att det måste ha funnits ett intresse för gitarren.² Detta intryck förstärks av de många annonserna i den dåtida dagspressen om gitarrer och gitarrsträngar till salu liksom erbjudanden om undervisning. Det förekom också en inhemsk tillverkning av gitarrer även om den förefaller att ha varit relativt obetydlig. Att en viss import av gitarrer, strängar och musik för instrumentet skett är helt klart, men det är svårt att bedöma omfattningen. Gitarren kan nog betraktas som ett etablerat instrument i Sverige under 1820-talet. I den här artikeln skall jag presentera några brottstycken ur svensk gitarrhistoria och väljer då att beskriva två gitarrskolor och en svenskbyggd gitarr.

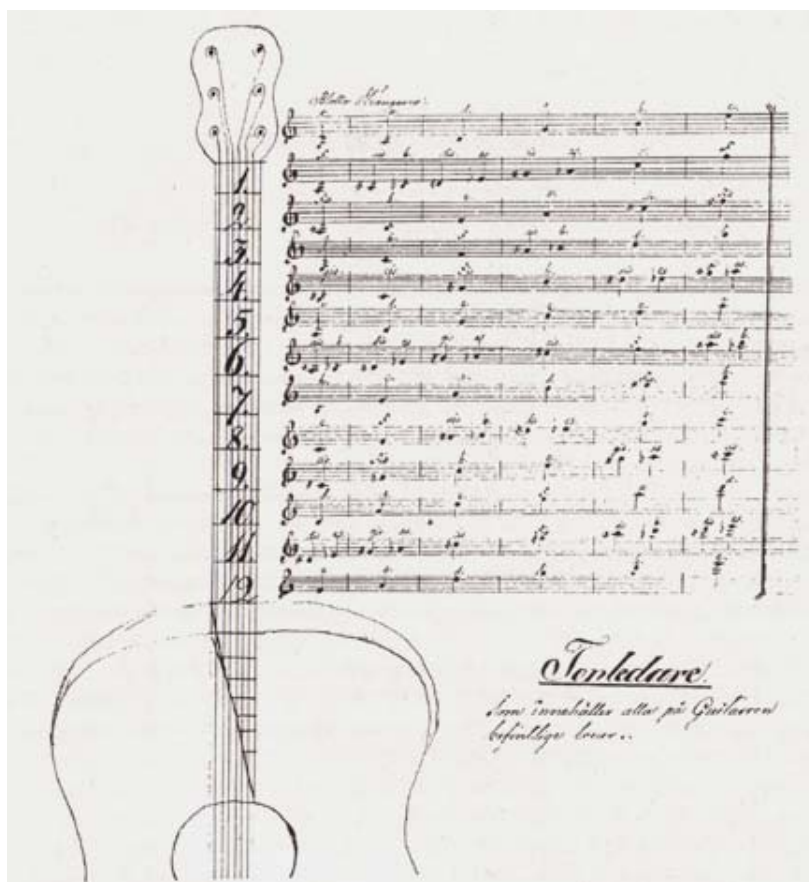
Gitarrskolor

Gitarrskolor fanns tillgängliga i Sverige mycket tidigt på 1800-talet. Redan 1801 annonseras i Dagligt Allehanda om Trille Labarres "Nouvelle méthode pour la guitare".³ Några år senare, 1804, görs reklam för en tysk översättning av Charles Doisy's "Principes généraux de la guitare" från 1801.⁴ Sådana annonser förekommer sedan regelbundet, om än sparsamt, under perioden fram till 1829 då den första gitarrskolan på svenska publicerades. Förutom de redan nämnda skolorna av Labarre och Doisy salufördes sådana av Francesco Molino, Johann Heinrich Carl Bornhardt, Ferdinando Carulli och möjligen ännu fler. De två gitarrskolor som jag skall beskriva här finns i min egen samling.

Titelbladet till handskriften "Guitarre Skola af Johan Äbjörnsson".

Den sannolikt äldsta av dessa två gitarrskolor är dessutom unik eftersom den är handskriven. Möjligen är den också den äldsta bevarade svenska från denna period i gitarrens historia. Den består av ett tunt häfte på 16 sidor med tidstypiskt marmorert omslag och är i kvartoformat. Papperet är av hög kvalitet och av vattenmärket framgår att det kommer från det holländska pappersbruket J. Honig & Zoonen. Det bör vara tillverkat i 1800-talets början eftersom ett papper med motsvarande vattenmärke har daterats till ca 1807.⁵ Text och noter är pryddigt präntade av en och samma hand. Av titelbladet framgår också vem som sannolikt har skrivit häftet: "Guitarre Skola af Johan Åbjörnsson." Troligen är denne vara identisk med en Johan Åbjörnsson, född i Landskrona den 6 december 1794 som son till garvaren Åbjörn Åbjörnsson.⁶ Johan studerade både i Uppsala och i Lund där han tillhörde Roslags respektive Skånes nation. I den sistnämnda är han noterad 1813. Han gifte sig 1821 i Kalmar med Augusta Vilhelmina av den adliga släkten Berghman. Johan hamnade slutligen i Sigtuna där han omnämns som "vice häradshöfdingen, f d landsfiskalen, borgaren och bryggaren". Han avled i Sigtuna den 26 november 1835. Om gitarrskolan har skrivits av denne Johan Åbjörnsson så bör den ha tillkommit någon gång mellan 1810 och 1835. Med tanke på papperets datering och att det är mest sannolikt att en sådan skola är ett ungdomsverk så kan den ha skrivits ca 1810-1820. För detta talar också Åbjörnssons språkbruk, som antyder att gitarren var ett ganska "nytt instrument". Han kallar t ex band för "fack".

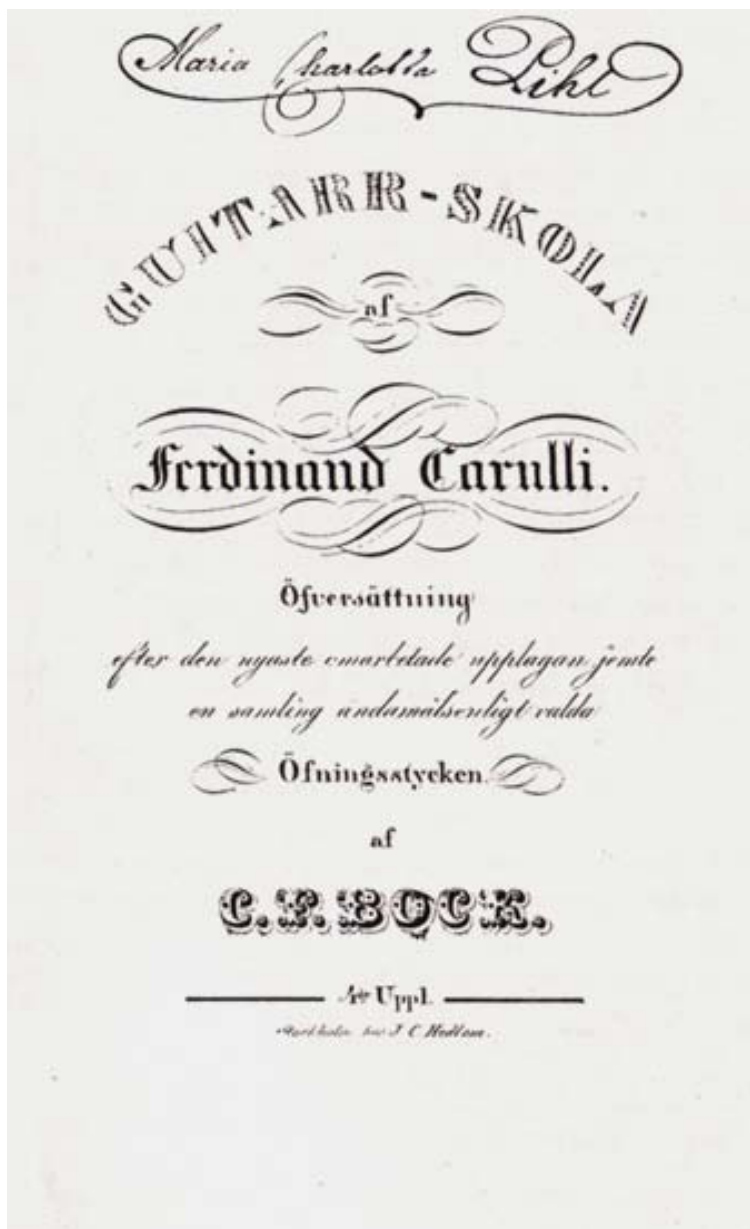
Fol. 2 ur handskriften "Guitarre Skola af Johan Åbjörnsson".

Häftet inleds med en "Tonledare", som anger alla toner på greppbrädan. Den något valhänt tecknade gitarren visar ett instrument med den äldre typen av stämskruvmekanik, d.v.s. en skruvplatta med direktverkande stämskruvar. Den idag brukliga skruvmekniken började användas först på 1820-talet. Åbjörnsson kallar högsta strängen för "quinten" och han fortsätter sedan med att beskriva hur gitarren stäms. Först stäms femte strängen efter stämgaffel eller ett "riktigt wälstämdt instrument". I tur och ordning stäms sedan fjärde, tredje, andra och första strängarna i unisoner. Sjätte strängen stäms slutligen två oktaver lägre än den första strängen. Åbjörnsson menar att detta är en säker metod att stämma under förutsättning att bandindelningen är korrekt. Men eftersom "det icke sällan händer att Instrumentmakarna deruti felar" så ger han också anvisning hur man kan kontrollera stämningen med oktaver.

Därefter behandlar Åbjörnsson fingersättning för vänster och höger hand. Beträffande högerhandsanslaget säger han bara att "bör lilla fingret alltid stå fast på Resonance Botten". De följande sidorna ger övningar i första läget och här kan man notera användningen av vänster hands tumme för att trycka ner sjätte strängen. Efter att kortfattat ha beskrivit barrégreppet ger Åbjörnsson skalor "i de för Gitarren mest förefallande Tonarter". Han ger vidare övningar beträffande trioler och brutna ackord. Häftet avslutas med övningar i andra till femte läget samt en kort information om förslag. Åbjörnssons gitarrskola saknar helt de små pedagogiska musikstycken som annars är regel i dåtidens skolor.

Som jag tidigare nämnt så publicerades den första tryckta svenska gitarrskolan 1829. Det var J. Müllers kompilerat "Guitarre-Skola eller Anvisning att Stämma och Spela Guitarre efter Bornhardts, Carullis, Guileanis [sic], Hapders et Molinos Metoder".⁷ Denna kortfattade skola på 15 sidor följdes 1832 av "Guitarre-Skola efter Molinos, Carullis och Giulianis metoder öfversatt och utarbetad av A.G. Dannström".⁸ 1833 utgavs ytterligare två skolor, dels Ferdinando Carullis "Fullständig Guitarre-Skola" och dels den som jag närmare skall beskriva, "Guitarr-Skola af Ferdinand Carulli Öfversättning efter den nyaste omarbetade upplagan jemte en samling ändamålsenligt valda Öfningsstycken af C.F. Bock".⁹ Den sistnämndas titelblad anger vidare att det är fjärde upplagan och att den är tryckt i Stockholm, utgiven av J. C. Hedbom. Som vanligt när det gäller musiktryck så saknas tryckår. Upplagebeteckningen är märklig eftersom inga tidigare svenska upplagor av just denna version av Carullis skola är kända. Även om man inte kan utesluta möjligheten av tidigare upplagor så kan förklaringen helt enkelt vara att den är en översättning och bearbetning av den tredje franska upplagan av Carullis "Méthode Complète pour Guitare". Trots att tryckåret inte finns angivet så går det ändå att fastställa till 1833, eftersom den dels omnämns i Svensk Bibliographi och dels utannonseras i Aftonbladet detta år.¹⁰ Den fjärde upplagan är sällsynt: inget exemplar tycks finnas i de offentliga biblioteken. Boken, som omfattar 47 sidor, är bunden i ett samtida marmorert pappband med skinnrygg och är i kvartoförmått. Den har tillhört Maria Charlotta Pihl, vars namnteckning finns på titelbladet. Hon var kanske en ung mamsell som ville lära sig spela gitarr. Förläggaren till boken,

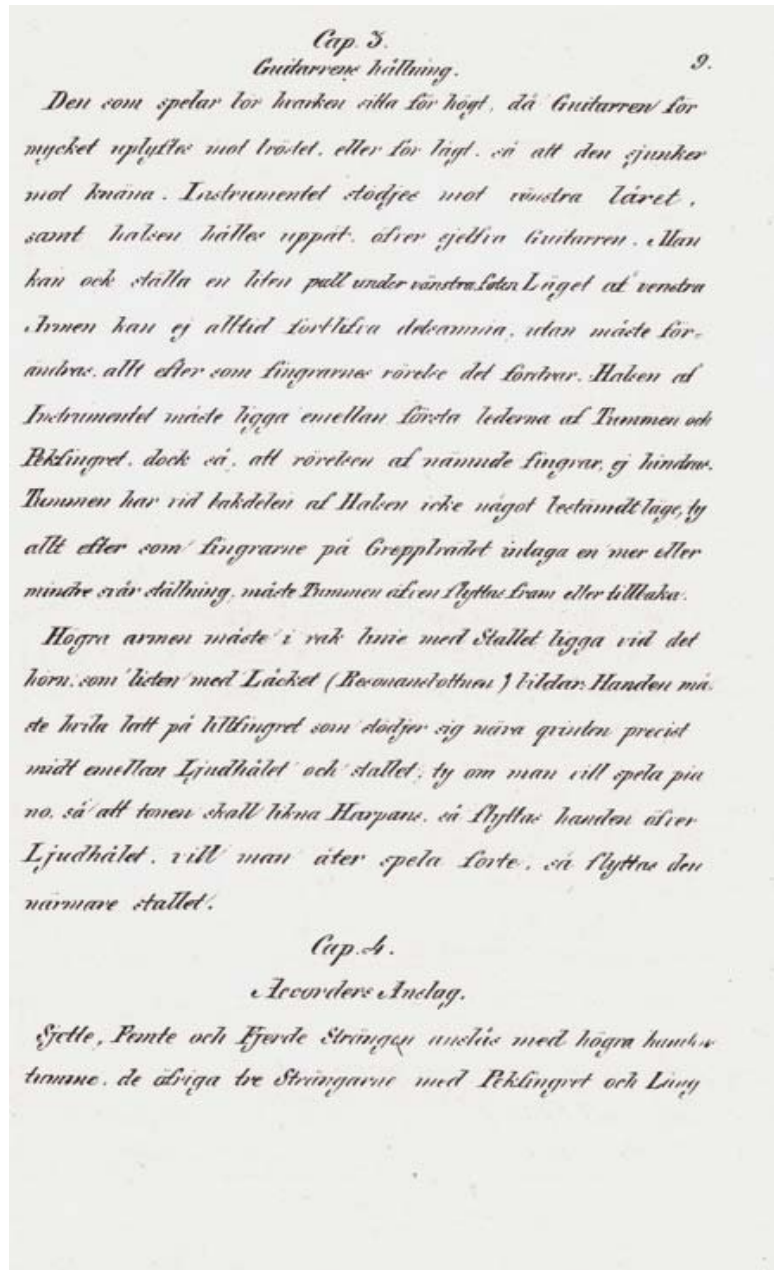
Johan Carl Hedbom, hade 1827 startat sin bok- och musikaliehandel i Gamla stan, Stockholm. Han sålde förutom böcker, noter och notpapper även instrument, bl.a. gitarrer av Stauffer i Wien samt strängar från Ruffini i Rom. 1832 startade han dessutom ett lånebibliotek för noter och detta omfattade några år senare ca 3 000 nummer. Inte minst betydelsefull var Hedboms förlagsverksamhet, som alltså även upptog gitarrskolor och gitarmusik. Hans firma övergick 1855 till den bekante musikförläggaren Abraham Lundquist.¹¹

Titelbladet till Ferdinando Carullis "Guitarr-skola".

Av titelbladet på gitarrskolan att döma har en C. F. Bock både översatt och dessutom valt "öfningsstycken". Carl Friedrich Bock var född i Berlin 1800 och anställdes 1829 vid det svenska hovkapellet som flöjtist och klarinettist. Han var verksam där till sin död 1841.¹² Förutom gitarrskolan har Bock också givit ut ett arrangemang för flöjt och gitarr av Johann Strauss Rosa-vals.¹³ Även om Bock har utgått från Carullis "Méthode complète..." så är skillnaderna mellan originalet och översättningen

betydande. Dels har Bock ändrat ordningsföljden mellan kapitlen och dels har han komprimerat åtskilligt. Han har också utelämnat de speltekniskt mer avancerade delarna i Carullis skola. Många övningsstycken har bytts ut mot sådana av Matteo Carcassi. En ytterligare skillnad är att Carulli i sin skola förutsätter vissa musikaliska grundkunskaper hos läsaren, medan den svenska versionen ger elementär kunskap om not- och pausvärden, taktarter och föredragsbeteckningar.

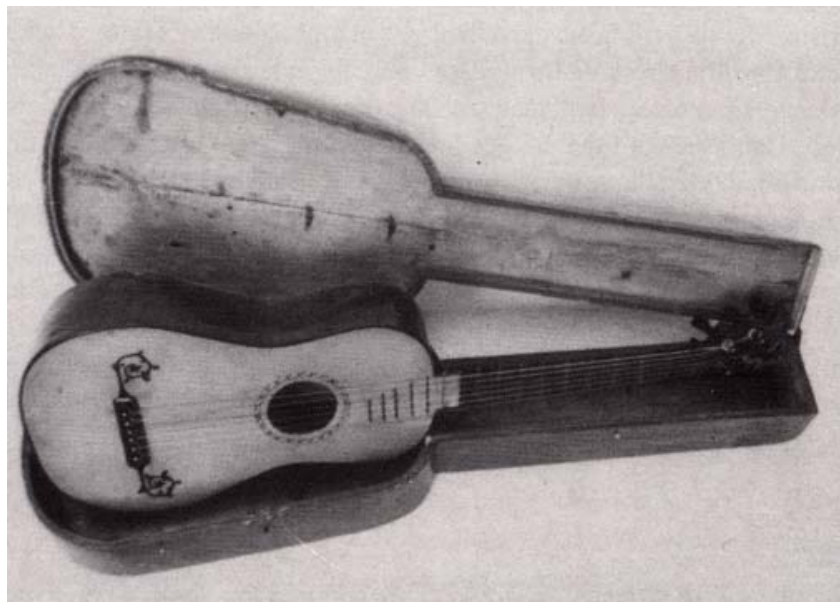
Ur Carullis "Guitarr-skola".

Den svenska utgåvan ger över huvud taget ett avsevärt mer diletterantiskt intryck än Carullis original. Detta kanske också motsvaras av den nivå gitarrspelet i Sverige befann sig på jämfört med kontinenten under denna tid. Bocks version ger dock en färdighet i att spela enklare småstycken till egen och andras förnöjelse. Försäljningsmässigt tycks denna skola ha varit den mest framgångsrika i Sverige

under 1800-talet. Den gavs nämligen ut i inte mindre än fyra ytterligare upplagor, varav den femte, sjunde och åttonde är bevarade.¹⁴ Dessa upplagor är tryckta mellan 1844 och 1863. Av detta kan man också dra slutsatsen att Carulli varit den gitarrpedagog som haft störst genomslagskraft i Sverige under 1800-talet första hälft.

Gitarrbyggare

Inledningsvis nämnde jag att det förekommit en viss produktion av gitarrer i Sverige under tidigt 1800-tal. Tyvärr saknar vi beträffande gitarren en undersökning liknande den Tobias Norlind på sin tid gjorde av den svenska lutan.¹⁵ Det är därför svårt att vare sig bedöma omfattningen eller kvaliteten på den svenska gitarrtillverkningen. I det här sammanhanget kan jag bara ge några kortfattade notiser innan jag närmare belyser ett speciellt instrument. Den mest framstående instrumentmakaren under gustaviansk tid, Mathias Petter Kraft, byggde åtminstone en gitarr med nummer 671 och daterad år 1800.¹⁶ En gitarrbyggare vid namn H. G. Becker finns noterad 1817.¹⁷ I Stockholms dagstidningar förekommer relativt ofta annonser om försäljning av gitarrer och priserna ligger mellan 10 och 40 riksdaler banko. I Likkistmagasinet vid Stortorget i Gamla stan kunde man köpa både gitarrer och gitarrmusik! Många av gitarrerna som utannonserades var importerade, t.ex. från Italien, Tyskland, Danmark, Polen och Österrike. Från 1832 började man använda ett nytt försäljningsargument: gitarrer försedda med "mekaniska skrufvar".¹⁸ Detta avser sannolikt den stämskruvsmekanik som vi känner igen från den moderna gitarren och som introducerades på kontinenten under 1820-talet. Stämskruvsmekaniken blev också föremål för uppfinnarnas intresse. En innovation, gitarrskruvar med "stjärnhjul", presenterades för Kungl. Musikaliska Akademien 1835.¹⁹

Gitarr av Lorents Mollenberg 1823 i sitt ursprungliga träfodral.

Den gitarr jag skall berätta om är tillverkad av Lorents (Lars) Mollenberg och är i Arne Lindbergs ägo. Den handskrivna namnsedeln i gitarren lyder: "No 126 Lorentz Mollenberg Stockholm 1823."

Den har följande mått:

Hela längden 89,5 cm

Kroppens längd 44,6 cm

Kroppens bredd vid axlar 20,7 cm och sarghöjd 8,4 cm

Kroppens bredd vid midja 18,2 cm och sarghöjd 8,5 cm

Kroppens bredd vid höfter 28,4 cm och sarghöjd 9,1 cm

Halsens bredd vid sadel 4,1 cm

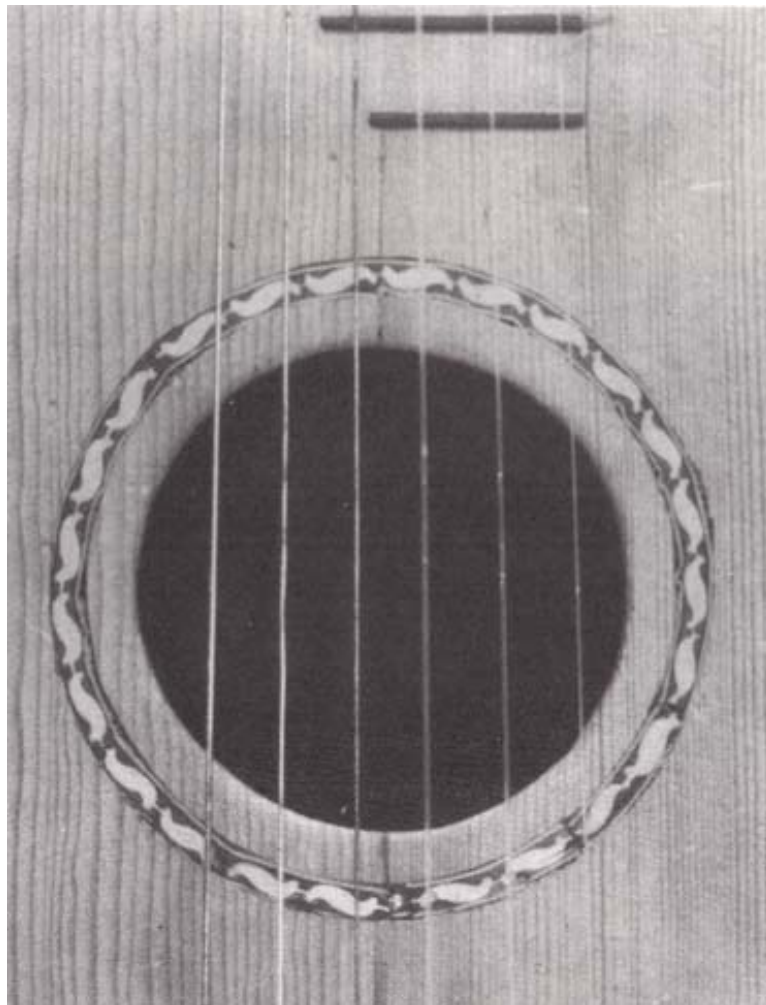
Halsens bredd vid kropp 5,5 cm

Halsens tjocklek vid sadel 1,6 cm

Halsens tjocklek vid kropp 1,9 cm

Avstånd stränghållarens nederkant till sargen 9,8 cm

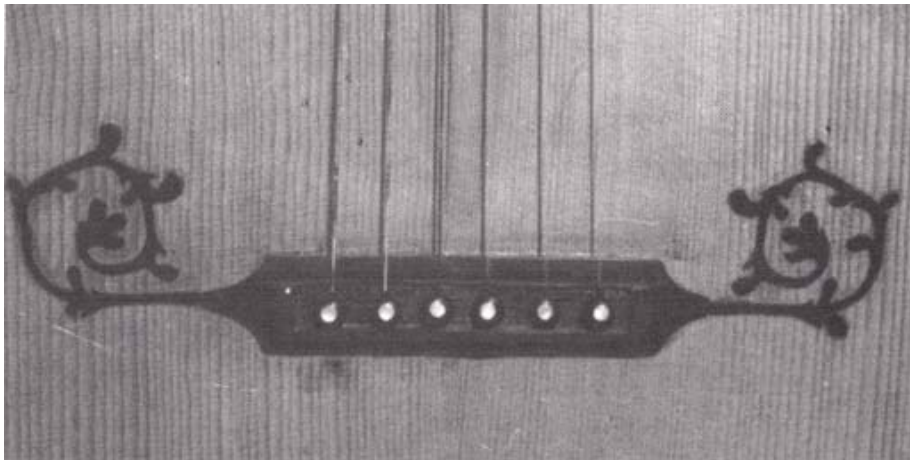
Mensur 64,1 cm

Ljudhålet med den relativt enkla utsmyckningen.

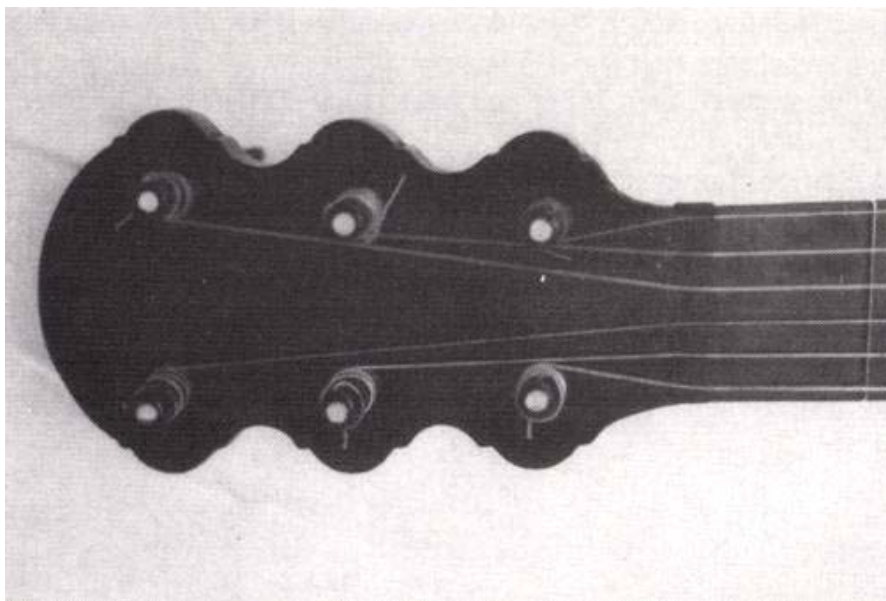
Locket är tillverkat av gran med ytterst tunn eller ingen ytbehandling alls. Sargerna är av flammig lönn, rödbrunbetsade och lackade. Botten är av lönn, rödbrunbetsad och lackad. Hals och skruvplatta är möjligen av rödbok, svartbetsade och lackade. Greppbrädan är av ebenholts med band av mässing. Stränghållaren är av ebenholts med mustascher möjligen av svartbetsat päronträ. Stämskruvarna och

stränghållartapparna är av ebenholts med pärlemorpastiller. Kantådrorna är av ebenholts. Fodralet till gitarren, som kanske också tillverkats av Mollenberg, är i furu och ådermålat i brunt och svart.

Stränghållaren med sina "mustascher."

Två uppenbara egenheter hos gitarren är mustascherna vid stränghållaren och skruvplattans utformning. Framför allt mustascherna är något otidsenliga: de bär drag av 1700- och till och med 1600-tal. Det tidiga 1800-talets gitarrer har i regel en betydligt stramare utformning av stränghållaren. Skruvplattan har en form som förenar stilelement både från 1800-talet och tidigare epoker. Gitarrens kropp är inte helt symmetrisk och formen är inte riktigt harmonisk. "Axlarna" upplever man som något för smala i förhållande till kroppen i övrigt. Ett tidstypiskt drag är att greppbrädan ligger i plan med locket och att en del av locket fortsätter upp på halsen.

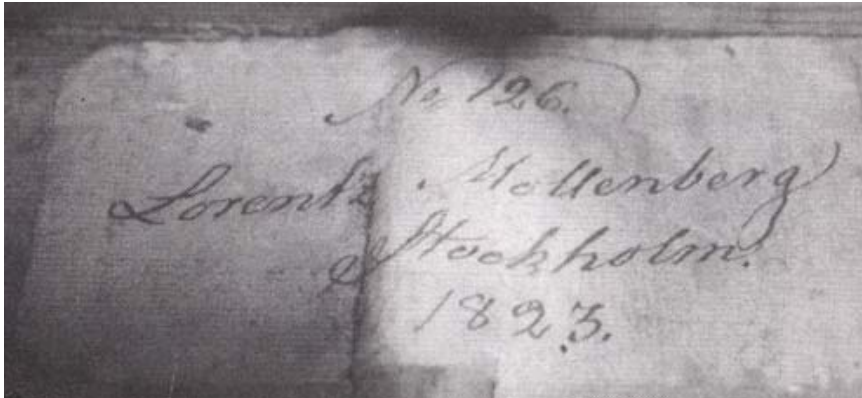

Skruvplattans ovansida.

Om man jämför Mollenbergs gitarr med några andra ungefär samtida gitarrer (av Grobert, Panormo och Lacôte) så kan man konstatera att den har kortare totallängd,

något längre mensur och smalare "axlar". I Teatermuseet, Köpenhamn, finns en gitarr från ca 1812 av Heinrich Brinkopff som visar stora likheter med Mollenbergs gitarr.²⁰ Frånsett några smärre skavanker är gitarren i relativt gott och sannolikt ursprungligt skick. Tyvärr kan inget än så länge sägas om dess klangegenskaper eftersom den inte har stämts upp till rätt tonhöjd. Hantverksmässigt är den väl inget mästerverk, men då bör man hålla i minnet att den är tillverkad av en sjuklig Mollenberg alldeles i slutet av dennes levnad.

Den handskrivna namnsedeln inuti gitarren.

Mannen bakom gitarren, Lorents Mollenberg, föddes troligen 1764 eller 1765, okänt var.²¹ Han kom ca 1796-1797 i lära hos Mathias Petter Kraft. En bättre mästare med svenska mått mätt kunde knappast Mollenberg ha fått. Kraft var både mångsidig, hantverksmässigt skicklig och framgångsrik. Han hade sin verkstad i kvarteret Åskeslaget nr 41 (nuvarande Herkulesgatan 8 på Norrmalm i Stockholm). 1798 blev Mollenberg gesäll hos Kraft. Kraft hade flera gesäller och år 1800 var de inte mindre än fyra: Mollenberg, Göran Garman, Erik Pihlström och Nils Groth. Garman och Mollenberg hörde nog till Krafts favoriter bland gesällerna. De ihågkoms särskilt i det testamente som Kraft upprättade kort före sin död den 9 juli 1807:

Göran Garman för 23 års trogen och redlig tjenst undfår werkstaden med alla verktyg och allt arbete, som ej är färdigt, men finnes uti werket, eller tillämnadt, samt hela mitt lager af trewirke, likväl med undantag af Elfenben och befintliga strängar, som efter serskildt åsatt värde af honom får inlösas mot det uttryckliga förbehåll, att han skall blifwa Mästare och fortsätta rörelsen med den Soin han sett mig göra, och antaga Lars Mollenberg till sin Compagnon, som efter ett facilit värde får ersätta Garman hälften i den gåfwa han härmedelst fådt, men hafwa de ej lust fortsätta werkstaden, förfaller denna min vilja och Garman får årligen af mitt Sterbhus i sin lifstid femtio Riksdaler (50 RD) Banco mynt och Mollenberg i ett för allt Sextiosex Riksdaler Trettio två skillingar (66 RD 32 Sk) Banco mynt.

De båda gesällerna fortsatte enligt Krafts önskan instrumentmakeriet till 1809 då Göran German avled. "Musikaliska Instrumentmakaren" Lorents Mollenberg övertog rörelsen och drev den vidare med tre gesäller (Johan P. Billström, And.

Nordström och E. Hagman) samt en 12-årig lärling. Åren mellan 1812 och 1817 tycks ha varit Mollenbergs mest produktiva period. 1814-1816 tillverkades minst 40 instrument i hans verkstad. Det är huvudsakligen som lutmakare Mollenberg gjort sig känd för eftervärlden, men han byggde också harpor, klaverinstrument och gitarrer. Mollenbergs lutor var av den s.k. svenska typen, som skiljer sig åtskilligt från den "normala" lutan. Den svenska lutan, som utvecklades från cistern fick sin mer eller mindre slutliga form av Mathias Peter Kraft. Dess guldålder var mellan ca 1780 och 1820. Mollenbergs luta med nummer 104 från 1820 i författarens samling är för den sista tillverkade, som bevarats till vår tid.

Vi vet inte hur stor Mollenbergs produktion av gitarrer var, men endast ett fåtal finns kvar. Den äldsta vi har uppgifter om tillverkades 1816 med nummer 75 och den finns i Göteborgs Historiska Museum (GM:10204). I Stiftelsen Musikkulturens främjande finns en gitarr från 1822 med nummer 115. Ett osignerat instrument, som möjligen kan ha byggts av Mollenberg finns i Musikmuseet. Från ca 1817 minskade Mollenbergs instrumenttillverkning, sannolikt beroende på att han var sjuklig de sista åren av sitt liv. Han avled 1824 och begravdes i Grangrenska graven på S:t Jakobs kyrkogård. Hans änka, Johanna Mollenberg, tycks ha levt ganska gott eftersom hon hade råd att hålla sig med tjänstefolk. Hon levde ännu 1830 och bodde i kvarteret Oxen mindre vid Johannes kyrka. Den gitarr i Arne Lindbergs ägo som jag berättat om är Mollenbergs sista tillverkade och bevarade instrument.

Denna artikel har tidigare varit publicerad i *Gitarr och Luta* 21 (1988), Nr 3, s. 46-55 och återges här i en uppdaterad version. På nytt uppdaterad 2007-07-20.

Noter

¹ Bredvad-Jensen, C. Solistiskt gitarrspel i Sverige. 60-poängsuppsats i musikvetenskap. Höstterminen 1972. Lunds universitet. Giertz, M., *Den klassiska gitarren*. Stockholm 1979; Fryklund, D., *Bidrag till gitarristiken* (Svensk tidskrift för musikforskning 13, 1931 s. 73-129). Fälth, E. "Ett ganska behagligt instrument" - gitarrspel i Sverige 1800-1860. Uppsats för 40 poäng i musikvetenskap, Musikvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, vårterminen 1998. (Bygger i mycket på författarens Internetartiklar m.m.)

² Sparr, K. *Musik för gitarr utgiven i Sverige 1800-1860* published in *Svenskt musikhistoriskt arkiv*, Bulletin 24, Stockholm 1989. Också publicerad på Internet som *Music for the Guitar Printed in Sweden 1800-1860 A Catalogue Compiled by Kenneth Sparr* <http://www.tabulatura.com/GUITSWE.htm> (uppdateras kontinuerligt) eller <http://www.orphee.com/sweguit.htm> (ej uppdaterad)

³ *Dagligt Allehanda* 22/9 1801. Ett exemplar av Labarres Nouvelle méthode pour la guitare finns i författarens samling.

⁴ *Stockholms Posten* 7/3 1804

⁵ Voorn, H., *De papiermolens in de provincie Noord-Holland*. Haarlem 1960 s. 135 och fig. 100.

⁶ De biografiska uppgifterna om Johan Åbjörnsson har lämnats av Carl Åbjörnsson, Stockholm, till vilken jag vill rikta ett varmt tack.

⁷ Muller, J., *Guitarre-Skola eller Anvisning att Stämma och Spela Guitarre efter Bornhardts, Carullis, Guileanis [sic], Hapders et Molinos Methoder*. Stenstryck af Carl Müller på Eget Förlag. Stockholm 1829. Finns i Statens musikbibliotek.

⁸ *Guitarre-Skola efter Molinos, Carullis och Giulianis metoder öfversatt och utarbetad av A.G. Dannström*. På eget förlag. Stenstryck hos S. Muller. Stockholm 1832. Finns i Kungl. Biblioteket.

-
- ⁹ Carulli, F., Fullständig Guitarre-Skola af F. Carulli. Stockholm. Säljes i A. W. Möllers Musikhandel. Björkman scrips. Meijer impr. 1833. Finns i Statens musikbibliotek. Carulli, F., Guitarr-Skola af Ferdinand Carulli. Öfversättning efter den nyaste omarbetade upplagan jemte en samling ändamålsenligt valda Öfningsstycken af C.F. Bock. 4de Uppl. Stockholm hos J. C. Hedbom. 1833. Stentryck av Ebeling enligt Svensk bibliographi 1833 s. 79.
- ¹⁰ Svensk bibliographi 1833 s. 79. Aftonbladet 19/9 1833. Efter det att artikeln ursprungligen publicerats så har tidigare upplagor av gitarrskolan återfunnits i Sibeliusmuseum, Musikvetenskapliga institutionen vid Åbo akademi, Bibliotek och arkiv. Se Sparr, K. Music for the Guitar Printed in Sweden 1800-1860 A Catalogue <http://www.tabulatura.com/GUITSWE.htm>
- ¹¹ Wiberg, A., Den svenska musikhandelns historia. Stockholm 1955 s. 179 ff.
- ¹² Fryklund op. cit. s. 55. Norlind, T., & Trobäck, E., Kungl. Hovkapellets historia 1526- 1926. Stockholm 1926 s. 282.
- ¹³ Strauss, J., Rosa-Walzer arrangerade for Flöjt och Guitarre af C.F. Bock. Stockholm, Östergren-Hirsch Nr 52. Tryckt före 1841. Finns i Statens musikbibliotek.
- ¹⁴ Efter det att artikeln ursprungligen publicerats så har de sjätte och sjunde upplagorna av gitarrskolan lokaliserats i Rischel och Birket-Smith-samlingen I Det kongelige Bibliothek, Köpenhamn (sjätte upplagan) och i Uppsala universitetsbibliotek samt i Lundgren-Grevesmühls samling, Tummelsta (sjunde upplagan). Se Sparr, K. Music for the Guitar Printed in Sweden 1800-1860 A Catalogue <http://www.tabulatura.com/GUITSWE.htm>
- ¹⁵ Norlind, T. Den svenska lutan (Svensk tidskrift för musikforskning 17, 1935, s. 5ff.)
- ¹⁶ Boivie, H., Några svenska lut- och fiolmakare under 1700-talet (Fataburen 1921 s. 69)
- ¹⁷ Helenius-Öberg, E., Svenskt klavikordbygge 1720-1820. Stockholm 1986 s. 197 och 200.
- ¹⁸ Aftonbladet 4/2 1832
- ¹⁹ Morales, O., & Norlind, T., Kungl. Musikaliska akademien 1771-1921. Minnesskrift. Stockholm 1921 s. 65
- ²⁰ Falcon Møller, D. Danske Instrumentbyggere 1770-1850. København 1983 s. 125. Brögger, K. Danske guitarer – og deres byggere. København 1990 s. 11
- ²¹ De biografiska uppgifterna om Mollenberg har hämtats ifrån Sjöstrand, J., Berömda lutbyggare i det gamla Stockholm (Slöjd och ton 1931 s. 18-22, 49-51); Norlind, T., Den svenska lutan op. cit.